

Factsheet

Trimbos instituut

Netherlands Institute of Mental Health and Addiction

# Middelengebruik onder studenten van 16-18 jaar op het MBO en HBO 2015

## Kernpunten

In de huidige studie wordt het middelengebruik onder 16 t/m 18 jarige studenten op het MBO en HBO beschreven. Ingegaan wordt op het gebruik van tabak, de e-sigaret, waterpijp, alcohol, cannabis, lachgas, paddo's en harddrugs. Het gebruik van de diverse middelen wordt beschreven naar leeftijd en geslacht. Daarnaast wordt het middelengebruik onder 17-jarigen op het MBO en HBO vergeleken met leeftijdsgenoten op het voortgezet onderwijs (VO).

### Roken

- In 2015 heeft ruim de helft van de 16- t/m 18-jarige MBO en HBO studenten ooit gerookt, een derde heeft de afgelopen maand nog gerookt en bijna één op de vijf (18%) rookt dagelijks.
- De studenten die roken (afgelopen maand gerookt), roken gemiddeld zeven sigaretten per dag.
- De helft van de 16- en 17-jarige studenten die roken, geeft aan zelf wel eens sigaretten te kopen.
- MBO studenten van 17 jaar hebben vaker de afgelopen maand gerookt (33%) dan hun leeftijdsgenoten op VO (25%) en HBO (23%). Dagelijks roken komt onder 17-jarigen op het MBO (20%) ruim twee keer zo veel voor als bij 17-jarigen op het VO (9%) en HBO (8%).
- Vier op de tien 16- t/m 18-jarige MBO en HBO studenten hebben ooit een e-sigaret gebruikt en één op de twaalf (8%) gebruikt nog steeds een e-sigaret.
- Ruim de helft van de studenten heeft ooit een waterpijp gerookt en één op de acht (12%) heeft dit de afgelopen maand nog gedaan.

### Alcohol

- Ruim acht op de tien studenten (16 t/m 18 jaar op het MBO en HBO) hebben ooit alcohol gedronken en ruim twee-derde heeft dit in de afgelopen maand nog gedaan.
- Van de studenten die alcohol drinken, drinkt 14 procent in het weekend meer dan 20 glazen alcohol, jongens (21%) beduidend vaker dan meisjes (7%).
- Bijna vier op de tien 16-jarige- en de helft van de 17-jarige studenten geven aan wel eens alcohol te kopen.
- Van de 17- jarige HBO-ers heeft 80 procent de afgelopen maand alcohol gedronken; dit is significant hoger dan op het MBO en VO, waar bijna twee-derde van de 17-jarigen de afgelopen maand alcohol heeft gedronken.
- Bij 17-jarige studenten is er tussen de schoolniveaus (VO, MBO en HBO) geen verschil in het aantal glazen dat in het weekend wordt gedronken. Ruim een kwart van de 17-jarigen die drinken, drinkt in het weekend meer dan 10 glazen alcohol.

## Cannabis

- Drie op de tien studenten (31%) hebben ooit cannabis gebruikt en één op de acht (14%) deed dit nog in de afgelopen maand: twee keer zoveel jongens als meisjes.
- Onder jongens neemt met het stijgen van de leeftijd het percentage cannabisgebruikers in de afgelopen maand sterk toe, bij meisjes blijft het stabiel.
- Ruim een kwart van de blowers blowt wel eens onder schooltijd en bijna zes op de tien cannabisgebruikers onder de 18 jaar kopen wel eens cannabis.
- Het percentage scholieren dat ooit cannabis heeft gebruikt lijkt iets hoger op het VO (33%) dan op het MBO en HBO (beide 29%); dit verschil is echter niet significant.
- Het gebruik van cannabis in de afgelopen maand lijkt bij 17-jarige studenten op het VO (16%) en MBO (14%) iets hoger dan op het HBO (11%). Het verschil is echter niet significant.

## Lachgas en paddo's

- Eén op de zes (17%) studenten heeft ooit lachgas gebruikt en vijf procent de afgelopen maand.
- Er zijn tussen 17-jarige studenten op het VO, MBO en HBO geen verschillen in het gebruik van lachgas ooit in het leven of in de afgelopen maand.
- Vier procent van de studenten heeft ooit paddo's gebruikt.

## Harddrugs

- Van de MBO- en HBO studenten (16 t/m 18 jaar) heeft één op de negen (11%) ooit een harddrug (ecstasy, cocaïne, heroïne, amfetamine, LSD, crack of GHB) gebruikt.
- Ecstasy is onder studenten van 16 t/m 18 jaar op het MBO en HBO de meest gebruikte harddrug. Negen procent heeft ooit ecstasy gebruikt en drie procent heeft dit de afgelopen maand nog gedaan.
- Het gebruik van harddrugs ooit in het leven lijkt iets lager onder 17-jarige HBO studenten (6%) dan onder VO en MBO studenten (beide 9%). Het verschil is echter niet significant.
- Ook het gebruik van ecstasy ooit in het leven lijkt bij 17-jarige studenten op het HBO (5%) iets lager dan op het VO (7%) en MBO (8%), maar het verschil is niet significant. In het gebruik van ecstasy in de afgelopen maand zijn er nauwelijks verschillen tussen de schoolniveaus.



## De studie

Het gebruik van genotmiddelen is één van de belangrijkste vormen van risicogedrag onder jongeren. Wetenschappelijk onderzoek wijst erop dat (overmatig) gebruik van genotmiddelen op jonge leeftijd gepaard gaat met aanzienlijke risico's op (blijvende) gezondheidsschade (Baker e.a., 2016). Uit het oogpunt van preventie is het daarom belangrijk om de ontwikkeling van alcohol, tabak en druggebruik onder jongeren nauwlettend te volgen. Voor beleidsmakers, zoals het ministerie van VWS, zijn de resultaten van het Peilstationsonderzoek Scholieren daarbij een belangrijke bron van informatie (Dorsselaer et al., 2016). Dit landelijk representatieve onderzoek naar middelengebruik onder leerlingen van groep 7 en 8 van het basisonderwijs en het gehele regulier voortgezet onderwijs (VMBO, HAVO, VWO), wordt sinds begin jaren '80 vierjaarlijks door het Trimbos-instituut uitgevoerd. Het Peilstationsonderzoek Scholieren bereikt daarmee vrijwel de gehele doelgroep van 12 t/m 16 jarige jongeren, maar is beperkt als het gaat om de 17- en 18-jarigen. Een klein deel van de 16-jarigen en een belangrijk deel van de 17- en 18-jarigen is namelijk al doorgestroomd naar andere onderwijstypen, met name het MBO en HBO. Landelijke cijfers over middelengebruik onder MBO- en HBO- studenten waren echter niet beschikbaar (Dorsselaer & Goossens, 2015). Hiermee ontbreekt informatie over een belangrijke doelgroep voor (preventief) middelenbeleid. Resultaten van onder andere het Peilstationsonderzoek scholieren suggereren dat met name vanaf de leeftijd van 16 jaar het experimenteren met (hard)drugs toeneemt. Ook is de gemiddelde leeftijd waarop jongeren met roken en drinken beginnen de afgelopen jaren gestegen (Dorsselaer et al., 2016). Deze verschuiving betekent mogelijk ook dat de piek in het middelengebruik later komt te liggen en dus extra reden om ook het gebruik onder jongeren ouder dan 16 jaar te monitoren. Daarnaast is in 2014 de leeftijdsgrens voor het verkopen van alcohol en tabak aan jongeren verhoogd van 16 naar 18 jaar. Ook deze maatregel maakt het relevant om juist de ontwikkelingen rond middelengebruik onder de 16-plussers te volgen. Het ministerie van VWS heeft het Trimbos-instituut daarom gevraagd een landelijk onderzoek uit te voeren naar het middelengebruik onder 16- t/m 18-jarige studenten op MBO- en HBO- scholen. Om het beeld van jongeren in deze leeftijdsgroep buiten het voortgezet onderwijs zo volledig mogelijk te maken, is ook een kleine groep jongeren geïnterviewd die op dat moment geen dagopleiding volgden. In deze factsheet wordt van de resultaten verslag gedaan.

### Opzet van de rapportage

Centraal in deze rapportage staat het gebruik van genotmiddelen onder 16- t/m 18-jarige studenten van het MBO en HBO. Er worden cijfers gepresenteerd over het aantal gebruikers en gebruiksfrequenties op het niveau van de totale groep, naar geslacht en naar leeftijd. Ook wordt voor enkele middelen aanvullende informatie gepresenteerd, bijvoorbeeld over het koopgedrag. Daarnaast wordt het gebruik van genotmiddelen onder MBO- en HBO- studenten vergeleken met dat van jongeren op het regulier voortgezet onderwijs (VO), verzameld in het kader van het landelijke Peilstationsonderzoek Scholieren 2015 (Dorsselaer et al., 2016). Deze vergelijking is alleen mogelijk voor de 17-jarigen omdat alleen de 17-jarigen in voldoende aantallen op de drie schooltypen aanwezig zijn. Op het HBO zijn nauwelijks 16-jarigen te vinden en op het voortgezet onderwijs is de groep 18-jarigen klein en bestaat vrijwel uitsluitend uit VWO-leerlingen. Tot slot wordt een korte beschrijving gegeven van opvallende verschillen tussen de onderwijssectoren op het MBO.
Bij de beschrijving van de resultaten naar leeftijd en geslacht zijn de jongeren zonder dagopleiding ook meegerekend. Omdat dit echter een zeer kleine groep is, wordt bij deze resultaten gesproken van MBO en HBO studenten.

### Methode

De dataverzameling op het MBO en HBO is uitgevoerd door TNS-NIPO in opdracht van het Trimbos-instituut. Uitgangspunt van het onderzoek was het in kaart brengen van het middelengebruik in een representatieve steekproef van ongeveer 3000 jongeren van 16 t/m 18 jaar op het MBO en HBO. Omdat in deze leeftijdsgroep meer jongeren een MBO- dan een HBO-opleiding volgen is voor het MBO een steekproef van 300 scholen getrokken en voor het HBO een steekproef van 100 scholen. Deze scholen zijn door TNS-NIPO benaderd voor deelname aan het onderzoek, hetgeen geresulteerd heeft in deelname van 37 MBO en 8 HBO scholen verspreid over het hele land. Bij voldoende respons van scholen van een bepaald onderwijstype (sectoren op het MBO en opleiding op het HBO) werd de werving gestaakt waardoor niet met alle scholen intensief contact is geweest. In totaal was er bij 13 scholen sprake van een harde weigering. Bij het werven van de studenten op de scholen is gestreefd naar een representatieve verdeling van sekse en leeftijd in de steekproef. Bij het MBO is daarnaast gelet op een verdeling over de verschillende sectoren (economie, techniek, zorg en groen). Bij het HBO is dit niet gedaan omdat het aantal HBO studenten in de steekproef hiervoor te klein was. Voor het bevragen van niet-schoolgaande jongeren zijn gericht respondenten geworven uit het online panel TNS NIPObase. In totaal zijn er 3196 jongeren geïnterviewd; 2562 MBO studenten, 501 HBO studenten en 133 niet-schoolgaande jongeren. De steekproef is gewogen voor schooltype, sekse,

leeftijd, en voor MBO ook op sector.
Aangezien de meeste scholieren in de studie minderjarig zijn, zijn ook de ouders geïnformeerd en in de gelegenheid gesteld om bezwaar te maken tegen deelname van hun kind aan het onderzoek (passieve informed consent). Daartoe hebben de deelnemende scholen een bericht op hun website en/of in hun nieuwsbrief geplaatst. Er werd door geen enkele ouder gebruik gemaakt van de mogelijkheid tot bezwaar.
De dataverzameling werd in oktober en november 2015 uitgevoerd door enquêteurs van TNS-NIPO. Zij kozen op de deelnemende scholen een centrale locatie waar een diversiteit aan scholieren langskomt, zoals de aula, ingang, openbare ruimtes. Elke 5e student die langs deze locatie kwam werd benaderd voor deelname aan het onderzoek. De vragenlijst werd vervolgens digitaal afgenomen via een tablet, waarop de student zelf de vragenlijst in kon vullen, zonder dat de enquêteur de antwoorden kon zien. Onder studenten die deelgenomen hebben aan het onderzoek werden 100 BOL.com bonnen verloot. Het invullen van de vragenlijst duurde ongeveer 5 minuten. Non-respons gegevens werden niet bijgehouden, maar de belangrijkste reden voor het benaderen van een andere student was dat de benaderde student niet de juiste leeftijd had.
De vragen uit dit onderzoek zijn gelijk aan de vragen die in het Peilstationsonderzoek Scholieren worden gesteld. Vanwege de verschillende methodieken van dataverzameling zijn de gegevens uit het Peilstationsonderzoek Scholieren en de MBO-HBO studie echter niet volledig vergelijkbaar. Het belangrijkste verschil is dat het Peilstationsonderzoek Scholieren klassikaal wordt afgenomen, terwijl in de MBO-HBO studie studenten individueel werden benaderd voor deelname aan het onderzoek.



# Roken

### Roken door MBO en HBO studenten

Van de 16- t/m 18-jarige studenten op het MBO en HBO heeft ruim de helft (53%) ooit gerookt, een derde (33%) heeft de afgelopen maand nog gerookt en bijna één op de vijf (18%) rookt dagelijks. Er zijn hierbij geen verschillen tussen jongens en meisjes. De studenten die roken (afgelopen maand gerookt) roken gemiddeld zeven sigaretten per dag, ook dit verschilt niet tussen jongens en meisjes.
Naarmate studenten ouder worden neemt het roken toe. Dit is vooral het geval bij jongens; bij meisjes is de stijging met de leeftijd niet significant (zie figuur 1).

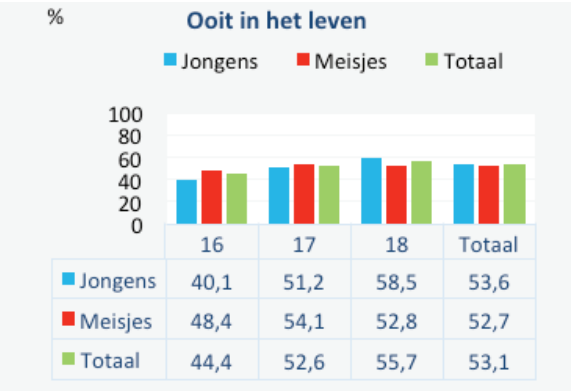
*Kopen van sigaretten*

Sinds 1 januari 2014 is het niet meer toegestaan om sigaretten te verkopen aan jongeren onder de 18 jaar. Toch geeft ongeveer de helft (54%) van de rokende studenten van 16 en 17 jaar aan zelf wel eens sigaretten te kopen; meer jongens (63%) dan meisjes (45%). Op de vraag waar de sigaretten meestal worden gekocht, worden tabakswinkels (16%) en supermarkten (14%) het meest genoemd, gevolgd door benzinestations (10%) en cafés en discotheken (9%). Een klein deel van de studenten koopt sigaretten bij de snackbar (4%) en twee procent op een andere locatie.

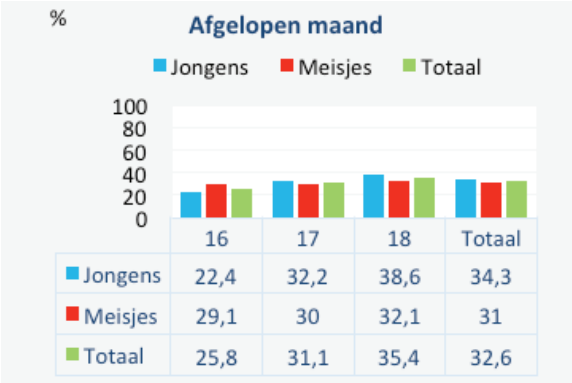
### Vergelijking van rookgedrag tussen 17-jarigen op het voortgezet onderwijs (VO), MBO en HBO

De meeste rokers zijn te vinden op het MBO: van de 17-jarige MBO-studenten heeft een derde (33%) de afgelopen maand gerookt en van de 17-jarige HBO-studenten iets minder dan een kwart (23%). Ook 17-jarige VO-scholieren lijken minder te roken dan hun leeftijdsgenoten op het MBO (25%) maar dit verschil is niet significant. Het percentage 17-jarige studenten dat dagelijks rookt is met 20 procent eveneens het hoogst onder MBO-studenten. De percentages dagelijks rokers liggen op het VO (9%) en het HBO (8%) fors lager.

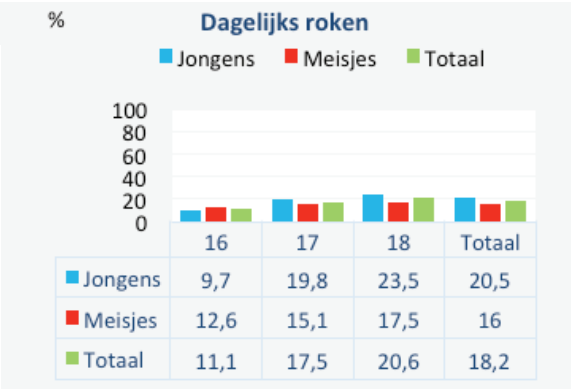
**Figuur 1: Roken door studenten van MBO en HBO naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)**




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 40,1 | 51,2 | 58,5 | 53,6 |
| Meisjes | 48,4 | 54,1 | 52,8 | 52,7 |
| Totaal | 44,4 | 52,6 | 55,7 | 53,1 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 22,4 | 32,2 | 38,6 | 34,3 |
| Meisjes | 29,1 | 30 | 32,1 | 31 |
| Totaal | 25,8 | 31,1 | 35,4 | 32,6 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 9,7 | 19,8 | 23,5 | 20,5 |
| Meisjes | 12,6 | 15,1 | 17,5 | 16 |
| Totaal | 11,1 | 17,5 | 20,6 | 18,2 |

## E-sigaret

### Gebruik van de E-sigaret door MBO en HBO studenten

Van de 16- tot en met 18-jarige studenten op het MBO en HBO hebben vier op de tien ooit een e-sigaret gebruikt en één op de twaalf (8%) gebruikt nog steeds wel eens een e-sigaret. Er zijn hierbij geen significante verschillen tussen jongens en meisjes of tussen jongeren van verschillende leeftijden (zie figuur 2).

Frequent gebruik van de e-sigaret komt maar weinig voor. Van de studenten die ooit een e-sigaret hebben gebruikt, doet twee procent dit (bijna) dagelijks, drie procent (bijna) wekelijks en 31 procent af en toe. Het grootste deel van de studenten dat ooit een e-sigaret heeft gebruikt, is daarmee inmiddels al weer gestopt (63%). Van de huidige gebruikers van de e-sigaret rookt ruim een derde dagelijks tabak (37%) en rookte ruim de helft (58%) de afgelopen maand.

Van de studenten die ten minste af en toe een e-sigaret gebruiken (huidig gebruik), neemt bijna een kwart (24%) altijd of meestal een e-sigaret met nicotine. Nog eens 22 procent zegt soms een e-sigaret met nicotine te gebruiken. Eén op de acht (13%) weet niet of ze wel eens een e-sigaret met nicotine gebruiken.

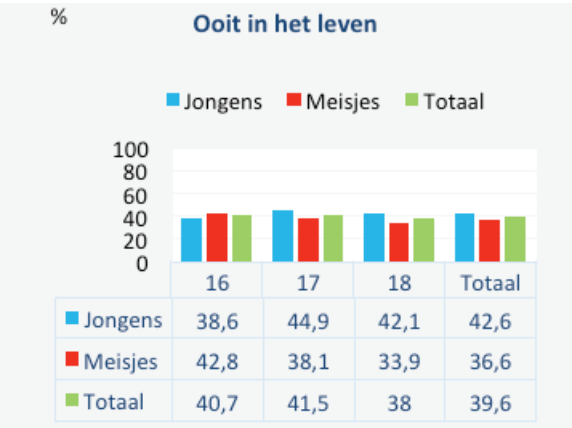
*Wat wordt eerst gebruikt: tabak of e-sigaret?*

Van de huidige gebruikers van de e-sigaret rookt 37 procent dagelijks en rookte 58 procent de afgelopen maand. Onder de studenten die ooit tabak gerookt hebben en wel eens een e-sigaret hebben gebruikt, is bijna driekwart (72%) begonnen met het roken van een sigaret, één op de elf (9%) is begonnen met een e-sigaret en vier procent begon met beide ongeveer tegelijk. De overige studenten (14%) weten niet waarmee ze het eerst zijn begonnen.

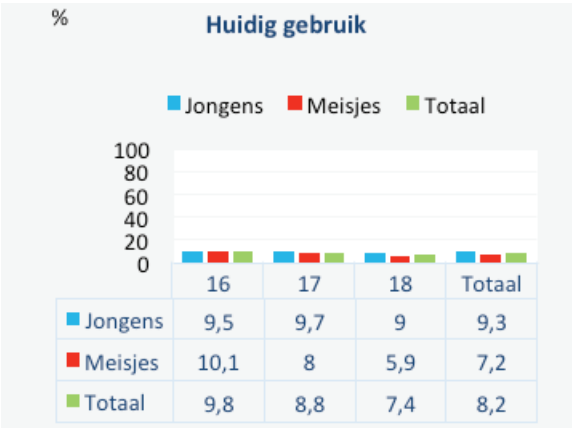
### Vergelijking van gebruik van de e-sigaret tussen 17-jarigen op het voortgezet onderwijs (VO), MBO en HBO

Het percentage 17-jarige studenten dat ooit de e-sigaret heeft gebruikt, is hoger op het MBO (47%) dan op het VO (33%) en HBO (34%). Ook het percentage huidige gebruikers van de e-sigaret lijkt hoger onder MBO studenten (11%) dan onder HBO studenten (6%), maar dit verschil is niet significant. Er zijn nauwelijks verschillen tussen de schooltypes in de frequentie van het gebruik van de e-sigaret, zowel op VO als MBO en HBO wordt de e-sigaret door ongeveer vier á vijf procent van de 17-jarigen regelmatig gebruikt.

**Figuur 2: Gebruik van de e-sigaret door studenten van MBO en HBO, naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)**




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 38,6 | 44,9 | 42,1 | 42,6 |
| Meisjes | 42,8 | 38,1 | 33,9 | 36,6 |
| Totaal | 40,7 | 41,5 | 38 | 39,6 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 9,5 | 9,7 | 9 | 9,3 |
| Meisjes | 10,1 | 8 | 5,9 | 7,2 |
| Totaal | 9,8 | 8,8 | 7,4 | 8,2 |

## Waterpijp

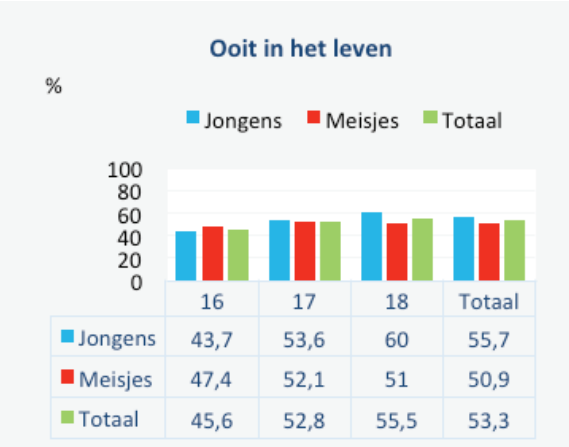
### Gebruik van de waterpijp door MBO en HBO studenten

De waterpijp is populair onder MBO-HBO studenten, ruim de helft (53%) heeft ooit een waterpijp gerookt (zie figuur 3). Er zijn hierbij geen verschillen tussen jongens en meisjes. De prevalentie van het gebruik van de waterpijp lijkt iets toe te nemen met het stijgen van de leeftijd; meer 18-jarige jongens hebben ooit een waterpijp gerookt dan 16-jarige jongens (respectievelijk 60 en 44%). Bij meisjes zijn deze verschillen niet significant. Bijna één op de acht (13%) studenten heeft de afgelopen maand waterpijp gerookt; meer jongens (17%) dan meisjes (9%). Er zijn hierbij voor zowel jongens als meisjes geen significante verschillen tussen de leeftijdsgroepen.

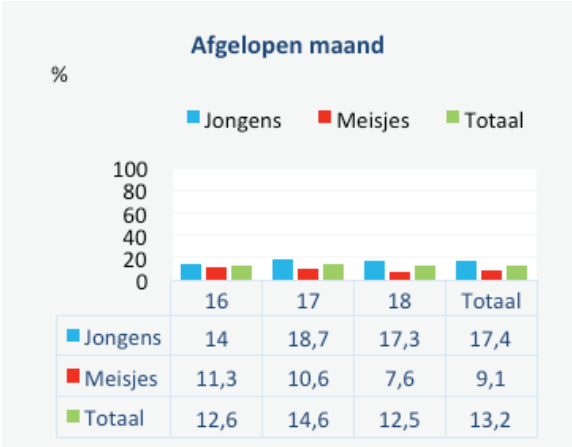
### Vergelijking van gebruik van de waterpijp tussen 17-jarigen op het voortgezet onderwijs (VO), MBO en HBO

Het gebruik van de waterpijp ooit in het leven is vergelijkbaar onder 17-jarige MBO en HBO studenten (respectievelijk 58% en 51%), maar hoger dan onder hun leeftijdsgenoten op het VO (43%). Het percentage 17-jarige studenten dat de afgelopen maand de waterpijp heeft gebruikt is hoger onder MBO studenten (18%) dan onder HBO studenten (8%). Ook onder de 17-jarige VO scholieren is het percentage dat de afgelopen maand de waterpijp heeft gebruikt lager (13%), maar het verschil met het MBO is niet significant.

**Figuur 3: Gebruik van waterpijp door studenten van MBO en HBO, naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)**




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 43,7 | 53,6 | 60 | 55,7 |
| Meisjes | 47,4 | 52,1 | 51 | 50,9 |
| Totaal | 45,6 | 52,8 | 55,5 | 53,3 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 14 | 18,7 | 17,3 | 17,4 |
| Meisjes | 11,3 | 10,6 | 7,6 | 9,1 |
| Totaal | 12,6 | 14,6 | 12,5 | 13,2 |



# Alcohol

## Alcoholgebruik onder MBO en HBO studenten

Ruim acht op de tien studenten van 16 t/m 18 jaar op het MBO en HBO (82%) hebben ooit alcohol gedronken en ruim twee-derde (69%) heeft in de afgelopen maand alcohol gedronken. Er zijn hierbij geen verschillen tussen jongens en meisjes. Het percentage studenten dat ooit en in de afgelopen maand alcohol heeft gedronken neemt met name bij jongens toe met het stijgen van de leeftijd (zie figuur 4). Van de 16-jarige jongens heeft 70 procent ooit alcohol gedronken en bij de 18-jarigen is dit gestegen naar 88 procent. Bij meisjes lijkt er ook sprake van een lichte stijging met de leeftijd, maar de verschillen zijn niet significant.

Van de studenten die de afgelopen maand alcohol hebben gedronken, drinkt ruim een kwart (28%) één tot vier glazen alcohol in het weekend (vrijdag t/m zondag), bijna een derde (31%) 5 tot 10 glazen, bijna één op de vijf (19%) 11 tot 20 glazen en veertien procent meer dan 20 glazen. Het aantal glazen dat in het weekend wordt gedronken verschilt duidelijk tussen jongens en meisjes; jongens drinken in het weekend vaker grote hoeveelheden alcohol dan meisjes. Van de jongens die de afgelopen maand alcohol hebben gedronken drinkt één op de vijf (21%) in het weekend meer dan 20 glazen alcohol; bij meisjes geldt dit voor zeven procent (zie figuur 5). Bij jongens is hierbij sprake van een forse toename met de leeftijd; het percentage jongens dat in het weekend meer dan 20 glazen alcohol drinkt verdubbelt tussen de 16 en 18 jaar van 11 naar 22 procent.

### *Kopen van alcohol*

Ondanks de verhoging van de leeftijdsgrens voor het (ver)kopen van alcohol naar 18 jaar, zeggen bijna vier op de tien (38%) 16-jarige drinkende studenten en bijna de helft van de 17-jarige drinkende studenten (45%) wel eens zelf alcohol te kopen. Bij de 18-jarigen geldt dit voor negen op de tien (89%) drinkende studenten (zie tabel 1). Tabel 1 suggereert dat het kopen van alcohol onder de 18 jaar lastig is in de supermarkt; respectievelijk zes en zeven procent van de studenten van 16 en 17 jaar zegt de alcohol meestal te kopen in de supermarkt, terwijl dit percentage bij de 18-jarigen veel hoger ligt (39%). Discotheken en clubs worden ook door 16- (10%) en 17-jarigen (14%) minder vaak genoemd dan door de 18-jarigen (18%), maar de verschillen zijn kleiner. Cafés en bars worden zelfs door vrijwel evenveel 16-, 17- en 18-jarigen genoemd als plaats waar zij meestal zelf alcohol kopen.

**Tabel 1. Studenten die alcohol drinken (afgelopen maand gedronken): Locaties waar meestal zelf alcohol gekocht wordt, naar leeftijd (%, 16 t/m 18 jaar)**

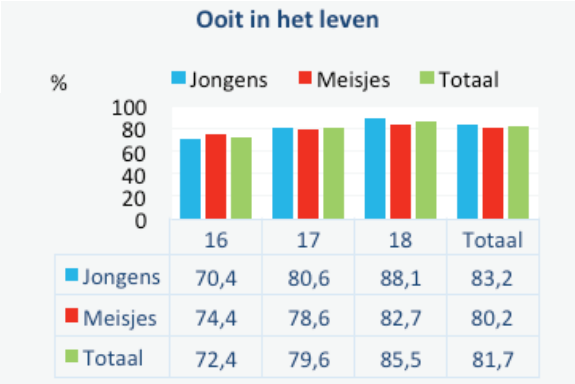
| | 16 | 17 | 18 |
|---|---|---|---|
| Koopt nooit zelf alcohol | 62 | 55 | 11 |
| Supermarkt | 6 | 7 | 39 |
| Slijterij | 3 | 6 | 16 |
| Café of bar | 11 | 12 | 12 |
| Discotheek of club | 10 | 14 | 18 |
| Sportkantine | 1,3 | 0,9 | 1,2 |
| Snackbar | 0,2 | 0 | 0,4 |
| Hok, schuur of keet | 4 | 3 | 1,0 |
| Ergens anders | 3 | 2 | 1,4 |

## Vergelijking van alcoholgebruik tussen 17-jarigen op het voortgezet onderwijs (VO), MBO en HBO

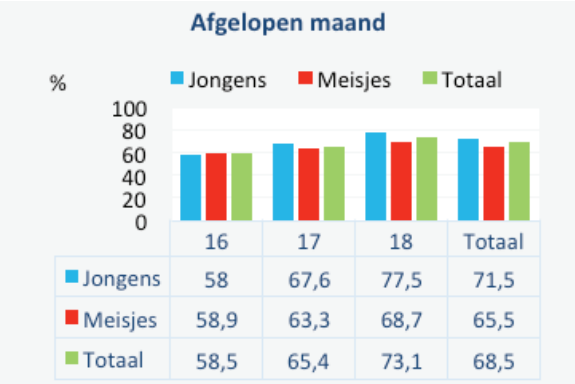
Het percentage 17-jarige studenten dat de afgelopen maand alcohol heeft gedronken is hoger op het HBO (80%) dan op het MBO (61%). Het alcoholgebruik van de 17-jarigen op het VO (65%) is vergelijkbaar met het gebruik van de MBO studenten van dezelfde leeftijd.
Als 17-jarigen drinken, is er tussen de onderwijssoorten weinig verschil in de hoeveelheid alcohol die ze in een weekend drinken. Zowel op VO, MBO als HBO drinkt ruim een kwart van de jongeren die de afgelopen maand hebben gedronken meer dan tien glazen alcohol in het weekend.



Figuur 4: Alcoholgebruik door studenten MBO en HBO, naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)

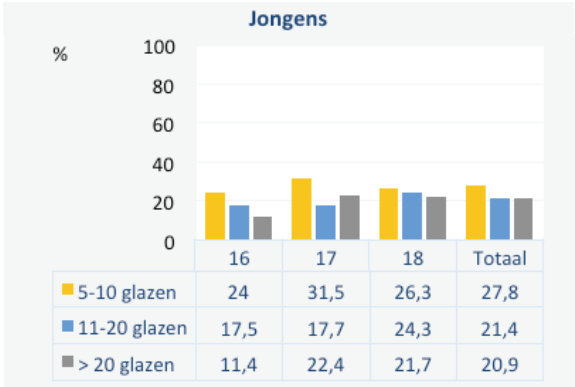



| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 70,4 | 80,6 | 88,1 | 83,2 |
| Meisjes | 74,4 | 78,6 | 82,7 | 80,2 |
| Totaal | 72,4 | 79,6 | 85,5 | 81,7 |

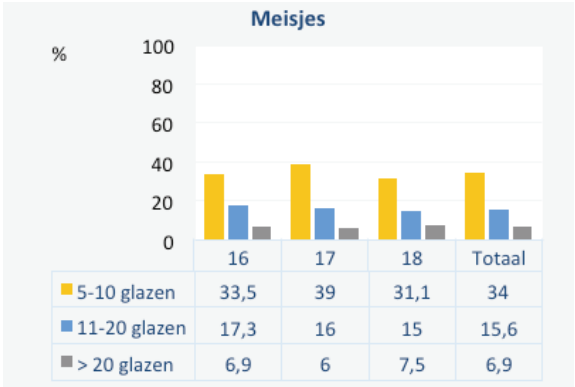



| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 58 | 67,6 | 77,5 | 71,5 |
| Meisjes | 58,9 | 63,3 | 68,7 | 65,5 |
| Totaal | 58,5 | 65,4 | 73,1 | 68,5 |

Figuur 5: Studenten die alcohol drinken (afgelopen maand gedronken): Aantal glazen dat in het weekend gedronken wordt naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| 5-10 glazen | 24 | 31,5 | 26,3 | 27,8 |
| 11-20 glazen | 17,5 | 17,7 | 24,3 | 21,4 |
| > 20 glazen | 11,4 | 22,4 | 21,7 | 20,9 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| 5-10 glazen | 33,5 | 39 | 31,1 | 34 |
| 11-20 glazen | 17,3 | 16 | 15 | 15,6 |
| > 20 glazen | 6,9 | 6 | 7,5 | 6,9 |



# Cannabis

## Cannabisgebruik onder MBO en HBO studenten

Drie op de tien 16- t/m 18-jarige studenten (31%) hebben ooit cannabis gebruikt en bijna een op de zeven (14%) deed dit nog in de afgelopen maand. Twee keer zoveel jongens (18%) als meisjes (9%) geven aan de afgelopen maand cannabis te hebben gebruikt. Met het stijgen van de leeftijd zien we onder jongens een grote toename in het percentage dat de afgelopen maand nog cannabis heeft gebruikt; van negen procent bij de 16-jarigen naar 21 procent bij de 18 jarigen. Bij meisjes blijft dit percentage stabiel tussen de 16 en 18 jaar (zie figuur 6). De blowende studenten roken gemiddeld 1,7 joints per keer.

Van de studenten die de afgelopen maand cannabis hebben gebruikt heeft ruim een kwart (28%) in dezelfde periode onder schooltijd geblowd.

### *Waar kopen studenten cannabis?*

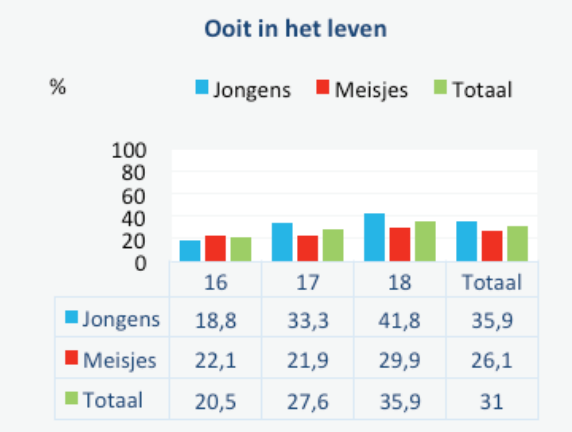
Aan de studenten is de vraag gesteld waar ze wiet of hasj kopen. Het is echter niet geheel duidelijk of deze vraag bevestigend wordt beantwoord wanneer de jongere niet zelf wiet of hasj koopt, maar het door anderen laat kopen. We gaan daarom in deze beschrijving uit van de bredere definitie van (laten) kopen.

Zes op de tien cannabisgebruikers onder de 18 jaar geven aan wel eens cannabis te (laten) kopen. Bijna een derde van de cannabisgebruikers (jonger dan 18 ) verkrijgt de cannabis via een coffeeshop (31%); één op de acht (12%) via een dealer, één op de 12 (8%) bij iemand anders thuis, zes procent op straat en slechts één procent op of rond school. Van de 18-jarige blowers verkrijgt ruim driekwart cannabis via een coffeeshop (79%).

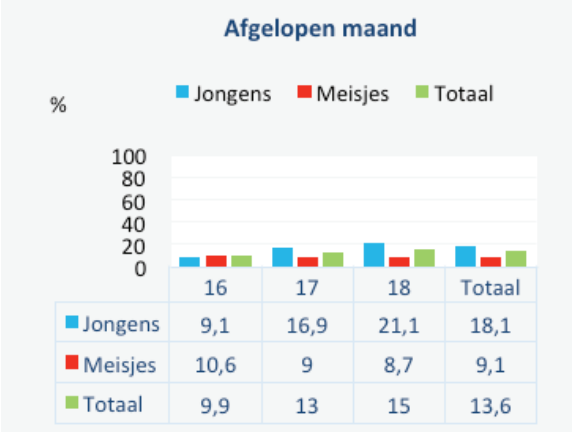
## Vergelijking van cannabisgebruik tussen 17-jarigen op het voortgezet onderwijs (VO), MBO en HBO

Het percentage 17-jarigen dat ooit cannabis heeft gebruikt lijkt op het VO (33%) iets hoger dan op het MBO (29%) en HBO (29%), maar de verschillen zijn niet significant. Het gebruik van cannabis in de afgelopen maand laat een vergelijkbaar patroon zien en ook hier zijn de verschillen niet significant (VO: 16%; MBO: 14%; HBO: 11%).

**Figuur 6: Cannabisgebruik door studenten MBO en HBO, naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)**




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 18,8 | 33,3 | 41,8 | 35,9 |
| Meisjes | 22,1 | 21,9 | 29,9 | 26,1 |
| Totaal | 20,5 | 27,6 | 35,9 | 31 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 9,1 | 16,9 | 21,1 | 18,1 |
| Meisjes | 10,6 | 9 | 8,7 | 9,1 |
| Totaal | 9,9 | 13 | 15 | 13,6 |

## Lachgas en Paddo's

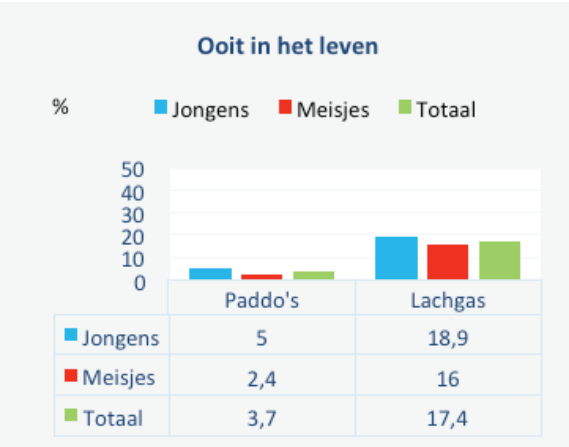
### Gebruik van lachgas en paddo's onder MBO en HBO studenten

Lachgas is populair onder studenten; één op de zes (17%) geeft aan dit middel ooit gebruikt te hebben. Hierbij is er geen significant verschil tussen jongens en meisjes (zie figuur 7). Het gebruik van lachgas ooit in het leven lijkt met de leeftijd te stijgen van 11 procent van de 16-jarigen naar 19 procent van de 18-jarigen. De verschillen zijn echter niet significant. Vijf procent van de studenten heeft de afgelopen maand nog lachgas gebruikt.
Vier procent van de studenten heeft ooit paddo's (hallucinogene paddenstoeltjes) gebruikt (zie figuur 7). Het gebruik van paddo's stijgt met de leeftijd van 1,6 procent van de 16-jarigen naar 6,7 procent van de 18-jarigen. Een klein deel van de studenten heeft in de afgelopen maand nog paddo's gebruikt (minder dan 1%).

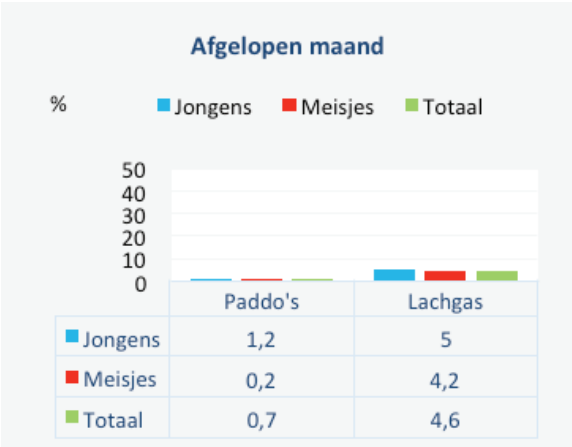
### Vergelijking van gebruik van lachgas tussen 17-jarigen op het voortgezet onderwijs (VO), MBO en HBO

Het percentage 17-jarige studenten dat ooit lachgas heeft gebruikt verschilt nauwelijks tussen VO (20%), MBO (19%) en HBO (21%). De verschillen in het gebruik in de afgelopen maand lijken groter, met het laagste percentage op het HBO (3%), gevolgd door het VO (5%) en het MBO (7%). De verschillen zijn echter niet significant.

**Figuur 7: Gebruik van paddo's en lachgas door studenten MBO en HBO, naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)**




| | Paddo's | Lachgas |
|---|---|---|
| Jongens | 5 | 18,9 |
| Meisjes | 2,4 | 16 |
| Totaal | 3,7 | 17,4 |




| | Paddo's | Lachgas |
|---|---|---|
| Jongens | 1,2 | 5 |
| Meisjes | 0,2 | 4,2 |
| Totaal | 0,7 | 4,6 |



# Harddrugs

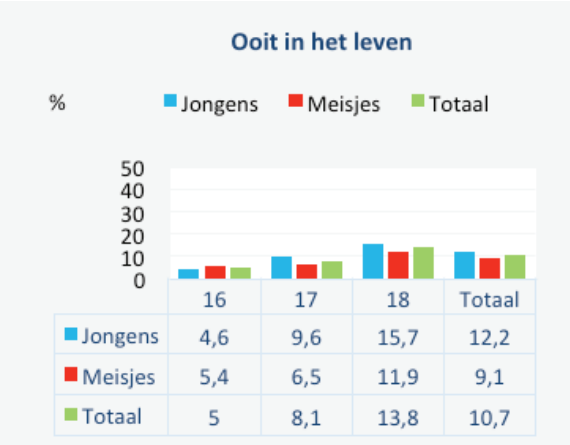
## Gebruik van harddrugs onder MBO en HBO studenten

In dit onderzoek werd studenten gevraagd naar het gebruik van de volgende harddrugs; ecstasy, cocaïne, heroïne, amfetamine, LSD, crack en GHB. Van de 16- t/m 18-jarige studenten op het MBO en HBO heeft één op de negen (11%) ooit één van deze harddrugs gebruikt. Dit betreft iets meer jongens (12%) dan meisjes (9%) maar het verschil is niet significant. Het percentage studenten dat ooit een harddrug heeft gebruikt stijgt snel met de leeftijd, zowel bij jongens als bij meisjes. Op 16-jarige leeftijd heeft vijf procent van de jongens ooit enige harddrug gebruikt. Op 18-jarige leeftijd is dit gestegen naar 16 procent. Bij meisjes zien we ook een significante stijging (van vijf naar 12 procent), maar deze lijkt iets minder snel te verlopen dan bij jongens (zie figuur 8).

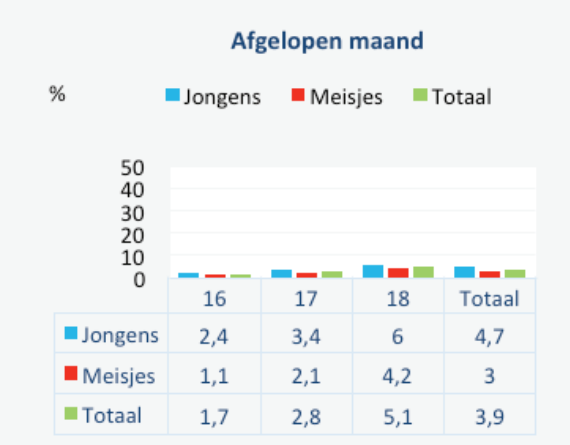
Ecstasy is onder studenten de meest gebruikte harddrug; negen procent heeft dit middel ooit gebruikt. Dit wordt gevolgd door amfetamine (4%) en cocaïne (3%).

Het gebruik van enige harddrug in de afgelopen maand onder studenten is vier procent en er is hierbij geen significant verschil tussen jongens (5%) en meisjes (3%) (zie figuur 8). Met het stijgen van de leeftijd lijkt het gebruik onder jongens iets meer toe te nemen dat onder meisjes, maar de verschillen zijn niet significant. Ecstasy is ook onder de laatste maand gebruikers de meest gebruikte harddrug (3%), gevolgd door amfetamine (1%) en cocaïne (1%).

**Figuur 8: Gebruik van enige harddrug [1] door studenten MBO en HBO, naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)**




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 4,6 | 9,6 | 15,7 | 12,2 |
| Meisjes | 5,4 | 6,5 | 11,9 | 9,1 |
| Totaal | 5 | 8,1 | 13,8 | 10,7 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 2,4 | 3,4 | 6 | 4,7 |
| Meisjes | 1,1 | 2,1 | 4,2 | 3 |
| Totaal | 1,7 | 2,8 | 5,1 | 3,9 |

[1] *Enige harddrug: ecstasy, cocaïne, heroïne, amfetamine, LSD, crack of GHB.*



*Ecstasy meest gebruikte harddrug*

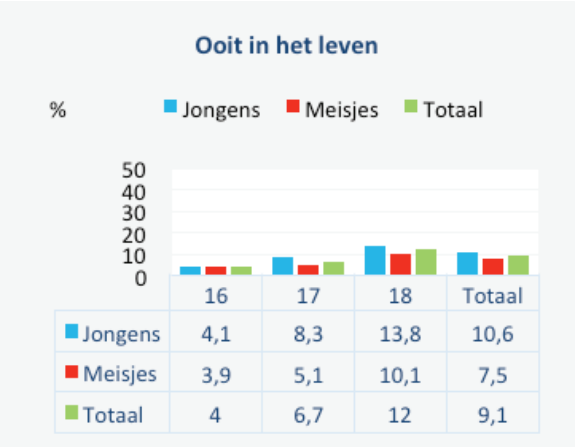
Omdat ecstasy de meest populaire harddrug is wordt het gebruik hiervan nader bekeken. Ruim één op de elf studenten (9%) heeft ooit ecstasy gebruikt; meer jongens (11%) dan meisjes (8%), maar het verschil is niet significant. Het gebruik van ecstasy ooit in het leven stijgt van vier procent op 16-jarige leeftijd naar twaalf procent op 18-jarige leeftijd. Deze stijging is zichtbaar bij zowel jongens als meisjes, maar lijkt bij jongens iets sterker (zie figuur 9).

Er zijn maar weinig studenten die de afgelopen maand ecstasy hebben gebruikt (3%). Tussen 16- en 18- jarige leeftijd stijgt de maandprevalentie significant bij meisjes (van 0,6% naar 3,9%); bij jongens is er ook een stijging met de leeftijd, maar deze is niet significant.

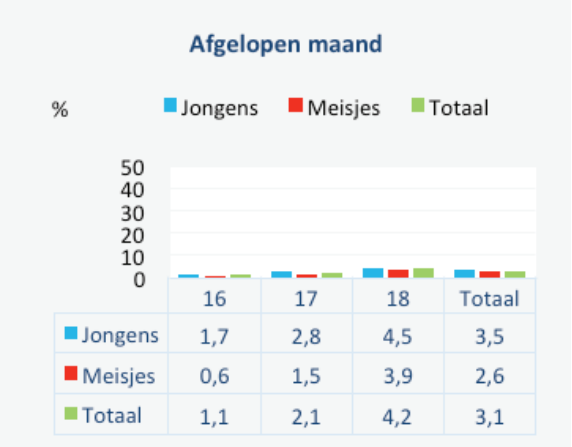
**Vergelijking van gebruik van harddrugs tussen 17-jarigen op het voortgezet onderwijs (VO), MBO en HBO**

Het percentage 17-jarige studenten dat ooit enige harddrug heeft gebruikt verschilt niet significant tussen de onderwijssoorten. Het gebruik onder HBO studenten (6%) lijkt lager vergeleken met het VO en MBO (9%), maar het verschil is niet significant. Ook het gebruik van ecstasy ooit is lager op het HBO (5%) dan op het VO (7%) en MBO (8%), maar de verschillen zijn niet significant. Het gebruik van harddrugs in de afgelopen maand laat een zelfde patroon zien, een iets lager gebruik onder 17-jarige HBO studenten, maar ook hier zijn de verschillen niet significant. Dit geldt zowel voor het gebruik van enige harddrugs (VO 4%, MBO 3% en HBO 2%) als voor het gebruik van ecstasy in de afgelopen maand (VO 3%; MBO 3%; HBO 2%) .

**Figuur 9: Ecstasy gebruik door studenten MBO en HBO, naar leeftijd en geslacht (%, 16 t/m 18 jaar)**




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 4,1 | 8,3 | 13,8 | 10,6 |
| Meisjes | 3,9 | 5,1 | 10,1 | 7,5 |
| Totaal | 4 | 6,7 | 12 | 9,1 |




| | 16 | 17 | 18 | Totaal |
|---|---|---|---|---|
| Jongens | 1,7 | 2,8 | 4,5 | 3,5 |
| Meisjes | 0,6 | 1,5 | 3,9 | 2,6 |
| Totaal | 1,1 | 2,1 | 4,2 | 3,1 |



## Combigebruik

Gebruik van verschillende middelen tegelijkertijd of vlak na elkaar (combigebruik) komt regelmatig voor onder studenten. Het betreft voornamelijk de combinatie van alcohol en cannabis; één op de acht studenten in de leeftijd van 16 t/m 18 jaar (13%) gebruikt wel eens alcohol en cannabis tegelijkertijd. Dit komt vaker voor bij 18-jarigen (14%) dan bij 16-jarigen (8%).
Daarnaast wordt de combinatie van alcohol en ecstasy evenals de combinatie van cannabis en ecstasy genoemd door ruim twee procent van de studenten. Alcohol in combinatie met cocaïne wordt door ruim één procent van de scholieren genoemd.

## Vergelijking van middelengebruik tussen MBO-sectoren

Er zijn tussen de MBO-sectoren (Economie, Techniek, Zorg en Welzijn en Groen) slechts enkele significante verschillen in het gebruik van de diverse middelen:

- Het aantal alcoholgebruikers dat in het weekend meer dan 10 glazen alcohol drinkt is lager bij studenten in de sector Zorg en Welzijn (30%) dan bij studenten in de sector Economie (43%), Groen (40%) en Techniek (39%). Alleen het verschil tussen Zorg en Economie is echter significant. Mogelijk houdt dit verband met het grotere aantal meisjes in de sector Zorg.
- De sector Economie heeft het hoogste percentage studenten dat ooit lachgas heeft gebruikt (21%), gevolgd door de sectoren Techniek en Zorg en Welzijn (beide 15%). Het percentage studenten dat ooit lachgas heeft gebruikt is in de sector Groen (13%) significant lager dan in de sector Economie.
- Het verschil is ook te zien in het gebruik van lachgas in de afgelopen maand: een hoger gebruik in de sector Economie (8%) dan in de sectoren Techniek (3,5%) en Groen (1,8%).
- Het gebruik van de waterpijp in de afgelopen maand is lager in de sector Groen (6%) dan in de sectoren Techniek (15%) en Economie (20%).

Het is zeer waarschijnlijk dat sekseverschillen ten grondslag liggen aan deze verschillen tussen de sectoren.

## Conclusies

In deze factsheet worden de resultaten van het eerste landelijke onderzoek naar middelengebruik onder 16- t/m 18-jarige studenten op het MBO en HBO beschreven. De resultaten vormen hiermee een belangrijke aanvulling op het Peilstationsonderzoek Scholieren, waarin het middelengebruik van scholieren in groep 7 en 8 van het basisonderwijs en het regulier voortgezet onderwijs in kaart wordt gebracht. Om de resultaten van het middelengebruik te kunnen duiden vormen trendgegevens een belangrijke bron van informatie. Omdat dit de eerste keer is dat het onderzoek in het MBO-HBO onderzoek is uitgevoerd beschikken we echter niet over dergelijke trendgegevens.
Wel kunnen we de resultaten van dit onderzoek in perspectief plaatsen door ze te vergelijken met die van het Peilstationsonderzoek Scholieren. De meeste vragen zijn namelijk op gelijke wijze gesteld in beide onderzoeken. Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat de data in beide studies op een verschillende manier zijn verzameld. De resultaten van de vergelijking moeten daarom met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

### *Vergelijking van het gebruik tussen 16-, 17- en 18-jarigen*

Tussen 16 jaar en 18 jaar neemt onder MBO en HBO studenten het gebruik van alle middelen toe met de leeftijd, met uitzondering van de e-sigaret en de waterpijp en bij meisjes met uitzondering van roken. Vooral het gebruik van drugs, met name onder jongens, stijgt in deze leeftijdsfase snel. Het percentage jongens dat met cannabis heeft geëxperimenteerd is onder 18-jarigen twee maal zo hoog als onder 16-jarigen. Ook onder meisjes neemt het percentage toe, maar minder sterk. Bij ecstasy zien we eveneens een forse toename; het percentage jongeren dat weleens heeft gebruikt is op 18-jarige leeftijd bijna drie maal hoger vergeleken met 16-jarigen. Opvallend is dat we ook voor alcohol en roken nog een flinke toename zien tussen het 16e en 18e levensjaar. Deze resultaten wijzen er op dat ook deze oudere leeftijdscategorie een belangrijk doelgroep voor preventie is, niet alleen voor drugs maar ook wat betreft alcohol en tabak.
Wat betreft het gebruik van de e-sigaret en de waterpijp valt op dat het verschil tussen het percentage jongeren dat deze producten ooit heeft gebruikt en het percentage dat dit nog de afgelopen maand heeft gedaan groot is. Dit suggereert dat het voor een substantiële groep bij experimenteren blijft. Niettemin is het van belang om de ontwikkelingen in het gebruik van deze middelen nauwlettend te volgen. De gezondheidsrisico's van de waterpijp zijn vergelijkbaar met die van gewone sigaretten; er komen schadelijke stoffen vrij en er is, óók bij eenmalig gebruik, kans op koolmonoxidevergiftiging. Gebruikers lijken hier echter niet goed van op de hoogte (Buisman & Van Laar, 2015). De gezondheidsrisico's van de e-sigaret lijken beperkt, alhoewel onderzoek van het RIVM laat zien dat het gebruik van e-sigaretten niet

zonder risico is (Visser et al., 2015). Mogelijk vormt de e-sigaret voor jongeren ook een opstap naar het gebruik van de gewone sigaret (Zhong et al., 2016; Leventhal, 2016).

*Vergelijking van het gebruik op VO, MBO en HBO (17-jarigen)*

Vergelijking van de 17-jarigen op het MBO, HBO en VO laat zien dat er voor cannabis en andere drugs geen significante verschillen zijn in het percentage gebruikers. Voor roken zien we echter dat door MBO studenten aanmerkelijk vaker wordt gerookt, het percentage dagelijks rokers ligt bijvoorbeeld twee maal zo hoog als onder 17-jarigen op het HBO en VO. Op het MBO vinden we ook het grootste percentage studenten dat ervaring heeft met de e-sigaret en de waterpijp (verschil met HBO niet significant). Op het HBO ligt het percentage alcoholgebruikers enigszins hoger dan op het MBO en VO, maar onder de jongeren die drinken is er geen verschil tussen de schooltypen in de hoeveelheid alcohol die in het weekend wordt gedronken. De resultaten van deze vergelijking wijzen er op dat met name MBO studenten specifieke aandacht behoeven als het gaat om (stoppen met) roken. Het aanbod aan stoppen-met-roken (SMR) interventies voor jongeren is in Nederland echter beperkt. Het Trimbos-instituut heeft de app Stopstone ontwikkeld speciaal gericht op jongeren, maar de effectiviteit is nog onvoldoende onderzocht. In de interventiedatabase van het RIVM Centrum Gezond Leven (www.loketgezondleven.nl), is slechts één SMR interventie voor jongeren opgenomen ('Smoke Alert'). Dit lijkt een veelbelovende interventie, maar inzicht in de lange termijn effecten ontbreekt (de Josselin de Jong e.a., 2014). Een groter aanbod van bewezen effectieve SMR interventies voor jongeren is dus wenselijk. Stoppen met roken is echter moeilijk en stoppogingen van jonge rokers zijn vaak weinig succesvol (Blankers & van Laar, 2013). Daarom is het van belang om sterk in te zetten op het voorkómen dat jongeren gaan roken, zoals met de Actie Tegengif, met name op het VMBO. Inmiddels worden daar in het kader van de NIX18 campagne al stappen in gezet, met een deelcampagne die zich speciaal op de doelgroep jongeren op het VMBO en MBO richt. Daarnaast zal op het VMBO en MBO onderzoek worden gedaan naar het sociale media gedrag en rolmodellen van jongeren om zo preventieactiviteiten beter af te kunnen stemmen op deze groep.

*Zelf kopen van tabak en alcohol*

Ondanks de wettelijke leeftijdsgrens van 18 jaar voor het verkopen van tabak en alcohol geeft een substantiële groep 16- en 17-jarigen aan deze middelen weleens zelf te kopen. Dit beeld wordt bevestigd door landelijke studies naar de naleving van de leeftijdsgrens bij de verschillende verkoopkanalen (Roodbeen & Schelleman-Offermans, 2016; Kruize en Bieleman, 2015). Alhoewel deze studies laten zien dat de nalevingspercentages tussen 2015 en 2016 zijn verbeterd, is er op het punt van de naleving van de leeftijdsgrens nog winst te behalen.

## Toekomstig onderzoek

In het huidige onderzoek is een eerste verkenning gepresenteerd van het middelengebruik van MBO en HBO studenten. De bevindingen laten zien dat toekomstige studies op een aantal aspecten verbeterd kunnen worden:

- Door gebruik van een grotere steekproef zou er meer informatie verkregen kunnen worden over verschillen tussen de diverse sectoren in het MBO en de verschillende typen opleidingen van het HBO.
- Door inclusie van een grotere groep 18-jarigen zou er in toekomstig onderzoek over een bredere groep vergelijkingen kunnen worden gemaakt.
- Bij een vervolg van deze studie kan gestreefd worden naar een methode die meer vergelijkbaar is met het Peilstationsonderzoek.

In 2017 vindt opnieuw het HBSC onderzoek plaats. De huidige studie naar middelengebruik op het MBO en HBO zou dan herhaald kunnen worden om de ontwikkelingen in deze groep goed te kunnen volgen.



Trimbos instituut



## Literatuur


Baker, R., Taylor, E., Essafi, S., Jarvis, J.D. & Odok, Ch. (2016). Engaging young people in the prevention of noncommunicable diseases. *Bull World Health Organ* 2016;94:484 | doi: http://dx.doi.org/10.2471/BLT.16.179382

Blankers, M. & Van Laar, M. (2013). *Interventies stoppen met roken voor jongeren*. Trimbos-instituut, Nationaal Expertisecentrum Tabaksontmoediging, Utrecht.

Buisman, R. & Van Laar, M. (2015). *Waterpijp: factsheet*. Utrecht: Trimbos-instituut.

De Josselin de Jong, S., Candel, M., Segaar, D., Cremers H.P. & de Vries H. (2014). Efficacy of a Web-Based Computer-Tailored Smoking Prevention Intervention for Dutch Adolescents: Randomized Controlled Trial J *Med Internet Res*, 16(3):e82

Dorsselaer, S. van & Goossens, F.X. (2015). *Alcohol-, tabak,- en drugsgebruik door studenten. Inventarisatie van (onderzoeken naar) prevalentieschattingen onder MBO-, HBO- en WO-studenten in Nederland.* Utrecht: Trimbos-instituut.

Dorsselaer, S. van, Tuithof, M., Verdurmen, J., Spit, M., Laar, M. van & Monshouwer, K. (2016). *Jeugd en riskant gedrag 2015. Kerngegevens uit het Peilstationsonderzoek Scholieren.* Utrecht: Trimbos-instituut.

Leventhal AM, Strong DR, Sussman S, Kirkpatrick MG, Unger JB, Barrington-Trimis JL, et al (2016). Psychiatric comorbidity in adolescent electronic and conventional cigarette use. *Journal of Psychiatric Research*, 73, 71-8.

Kruize, A. & Bieleman, B. (2015). *Onderzoek kopen tabak door jongeren.* Intraval.

Roodbeen, R., & Schelleman-Offermans, K. (2016). *Alcohol- en tabaksverkoop aan jongeren 2016.* Bureau Nuchter.

Visser W, Geraets L, Klerx W, Hernandez L, Croes E, Schwillens P, et al (2015). *De gezondheidsrisico's van het gebruik van e-sigaretten.* Bilthoven: RIVM.

Zhong J, Cao S, Gong W, Fei F, & Wang M (2016). Electronic Cigarettes Use and Intention to Cigarette Smoking among Never-Smoking Adolescents and Young Adults: A Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13, pii: E465. doi: 10.3390/ijerph13050465.


## Colofon


**Trimbos-instituut**
**Postbus 725**
**3500 AS Utrecht**
**T: 030 – 297 11 00**

**Financiering**
*Ministerie van VWS*

**Auteurs**
*Jacqueline Verdurmen,*
*Saskia van Dorsselaer*
*Karin Monshouwer*

**Vormgeving & productie**
*Canon Nederland N.V.*

**Beeld**
*istockphoto.com*

**Bestelinformatie**
*Deze factsheet is als download beschikbaar of te bestellen via www.trimbos.nl/webwinkel*

**Artikelnummer:** *AF1464*



*© 2016, Trimbos-instituut, Utrecht*

**Copyrights Trimbos-instituut**
*Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in enige vorm op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van het Trimbos-instituut.*